

ORTAÇAĞ AYDINLIĞI/KARANLIĞI

Emrah BOZKURT

“Avrupa’da Aydınlanmacılık Hareketi’nin Ortaya Çıkışı”

Tezinin “Ortaçağ Aydınlığı/Karanlığı” Bölümüdür.

emrahbozkurt.com

HAZİRAN 2018

TRABZON

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	III

GİRİŞ

1.Aydınlanmacılık Nedir?.....	3
2.Toplumsal Devinimlerde Biraradalık Perspektifi.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ORTAÇAĞ AVRUPASI FELSEFESİ

1.1.Antikçağ Felsefesinin Ortaçağ Felsefesine Etkisi.....	12
1.2.Aristoteles Tercümelelerinin Avrupa'ya Etkisi.....	14
1.3.Thomas Aquinas Özelinde Ortaçağ Felsefesinin Çerçevesi ve Mirası.....	18
1.4.Ortaçağ Aydınlığı/Karanlığı.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

2. AYDINLANMACILIK HAREKETİ'NİN TARİHSEL ALT YAPISI

2.1.Hayat Algısındaki Değişim.....	26
2.2.Rönesans.....	28
2.2.1.Hümanizm.....	31
2.2.2.İtalyan Rönesansı.....	32
2.2.2.1.Niccolò Machiavelli.....	34
2.2.3.Kuzey Rönesansı.....	40
2.2.3.1.Desiderius Erasmus.....	40
2.2.3.2.Thomas More.....	42
2.3.Reform.....	44
2.4.Yeni Dünya ve Yeni Problemler.....	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AYDINLANMACILIK HAREKETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

3.1.Bilimin Yükselişi.....	50
3.1.1.Francis Bacon.....	52
3.1.2.Yeni Bir Evren.....	56
3.1.2.1.Nicolaus Copernicus.....	58
3.1.2.2.Tycho Brahe.....	60
3.1.2.3.Johannes Kepler.....	61
3.1.2.4.Giordano Bruno.....	64
3.1.2.5.Galileo Galilei.....	66
3.1.3.René Descartes ve Mekanikçi Felsefe.....	70
3.1.4.Isaac Newton.....	79
3.2.Aydınlanmacılık Hareketi'nin Gelişimi.....	85
3.2.1.Thomas Hobbes.....	85
3.2.2.Baruch Spinoza.....	86
3.2.3.John Locke.....	87
3.2.4.Gottfried Leibniz.....	88
3.2.5.George Berkeley.....	88
3.2.6.David Hume.....	89
3.2.7.Montesquieu.....	90
3.2.8.Voltaire.....	91
3.2.9.Jean-Jacques Rousseau.....	92
3.2.10.Denis Diderot.....	94
3.2.11.Immanuel Kant.....	94
SONUÇ.....	98

KAYNAKÇA

1.4.Ortaçağ Aydınlığı/Karanlığı

Ortaçağ'ın aydınlık ya da karanlık bir çağ olduğuna dair çeşitli tartışmalar söz konusudur. Kimi düşünörlere göre, Ortaçağ iktidar mücadelesiyle geçmiştir ve insanlık tarihinin karanlık bir dönemini oluşturmaktadır. Bu çağ din ve inanç uğruna insanlara baskı ve işkence yapıldığı, insanların acımasızca öldürüldüğü, düşünce, inanç, vicdan özgürlüğünün tanınmadığı bir dönemdir. Kilise ve devlet birbirinden ayrı oldukları müddetçe kişi siyasal baskılara karşı Kilise'ye sığınabiliyordu fakat bu iki güç birleştikten sonra dini dogmalar aynı zamanda siyasal yasalar halini de aldı ve kişinin sığınabileceği bir yer kalmadı. Tek gerçeklik Kilise'nin dogmalarını gözü kapalı kabul etmekte; aksi takdirde, engizisyon¹ gibi inandırıcı yöntemlerle kişi doğru yola getirilirdi², şeklinde tasvir edilmektedir. Fred C. Robinson (1930-2016)³ Ortaçağ kavramının köklerini araştırdığı çalışmalarında, Ortaçağ'ın her ülkede aynı dönemde başlayıp bitmediğine dikkat çeker. İtalya'nın Rönesans'ı yaşadığı dönemde Avrupa'nın birçok bölgesinde Rönesans yazarlarının tarif ettikleri Ortaçağ'ın hâlâ devam etmekte olduğunu vurgular.⁴ Bu sebeple İtalyan Rönesansı ve Kuzey Rönesansı şeklinde bir ayırım da söz konusudur. Devrimler gelecekle meşgul olup daha önce var olmayan şeyleri meydana getirmekle kalmazlar; aynı zamanda hayali ve çoğunlukla olumsuz bir geçmişi de kurgularlar. Bilimin Yükselişi sonrasında Aydınlanmacılığın meşhur Ansiklopedisinin⁵ girişinde ve hatta Rousseau'nun Bilim ve Sanat Üstüne Söylev'inin başlangıcında bile XVIII. yüzyılın sonlarındaki, Ortaçağ'ı Rönesans'ın ihtişamıyla sona erdirilen gayri medeni bir durumun nüksettiği karanlık bir çağ şeklinde tanımlama yönündeki büyük eğilime rastlanır. Bugünden bakıldığında Ortaçağ'ın bir barbarlık çağı olduğu söylencesinin kesinlikle *hümanistler* ve modernitenin kurucuları tarafından kurgulanan bir söylem olduğu bilinmektedir.⁶ Nasıl ki Karanlık Ortaçağ nitelemesi modernite içinde gelişen özgün bir felsefi-siyasal duruşu işaret ediyorsa, Aydınlık Ortaçağ metaforu da kültürel moderniteye tepki duyan farklı cereyanların modernite karşısındaki çeşitli siyasal-felsefi konumlarını gerekçelendirmektedir.⁷ Bu iki farklı felsefi-siyasal grubun karanlık-aydınlık Ortaçağ tasvirini

¹ Hıristiyanlık'tan uzaklaşan veya dinî esaslara aykırı davranan kimseleri cezalandırmak için kurulan Katolik kilise mahkemeleri. bkz. Kürşat Demirci, "ENGİZİSYON", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s.238-241.

² Göze, *a.g.e.*, s.89.

³ Fred C. Robinson, Ortaçağ alanında çalışmaları bulunan Amerikalı yazar.

⁴ Nazım İrem, "Karanlık/Aydınlık Anlatısı Olarak Ortaçağ ve Eski/Yeni Tarih Yazımı", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.134.

⁵ Fransa'da pek küçük bir azınlığın elindeki bilimi geniş toplumlara yaymak amacıyla oluşturulmuş Ansiklopedi'dir. Başlıca yazarları, d'Alembert, Diderot, Voltaire, Rousseau, Baron d'Holbach'dir. bkz. Hançerlioğlu, *a.g.e.*, s.226-227.

⁶ Rossi, *a.g.e.*, s.4-5.

⁷ İrem, *a.g.m.*, s.135.

tamamıyla kabul etmek mümkün değildir. Ortaçağ'ın "karanlık" olduğu izlenimi veren uygulamalar olduğu gibi "aydınlık" olduğu izlenimi veren uygulamaların varlığı da söz konusudur. İyi bir analiz yapılarak Modern Çağlarla kıyaslama yapıldığında hâlâ Ortaçağ için söylenen karanlık uygulamaların var olduğu bölgeler görülebilir. Dolayısıyla tam bir yargıya varmak mümkün değildir. Kaldı ki, karanlık dönem denilen VI., VII. ve VIII. (hatta IX. ve X.) yüzyıllarda ne olduğu konusunda yeterince bilgi sahibi de değiliz.⁸ Kesin bir yargıya varılabilmesi için önce bir kriter belirlenmesi gerekir, eğer kriter hoşgörüyse dönemin tartışmalarında dikkat çeken nokta Hıristiyanlığın belli bir ölçüt oluşturması ve en ufak bir sapmanın hoş görülmemesidir.

Ortaçağ'da akıl ve bireyin⁹ varlığına dair izlenimler de mevcuttur. O dönemde akılcılığın var olduğunu ama bunun tamamen Tanrısal akla göre işleyen bir akılcılık olduğu görüşü hâkimdir. Felsefe tarihçisi Ludvig Nordström (1882-1942), XII. yüzyıldaki Pierre Abélard (1079-1142) örneğini öne çıkararak "birey" düşüncesinin daha o yıllardan belirmediğini, hatta zaten var olan bireyin bu dönemde daha çok önem kazandığını ve her şeyin bireyle başladığını iddia eder.¹⁰ Ortaçağ'da bireyin olamayacağına dair görüşlerin kaynağı ünlü tarihçi Jacob Burckhardt ve Otto von Guericke'ye dayanmaktadır. Burckhardt'a göre, "*Ortaçağ, insanı sadece ırk, halk, parti, işbirliği, aile ya da başka genel ve kolektif biçim altında tanıyordu.*" Guericke'ye göre ise, "*Ortaçağ insanının gerçeği, birey değil; gruptur.*" Bu söylemlerden yola çıkılarak konuyla ilgili şu görüşler belirginleşmiştir: Ortaçağ realitesinin zorunlu olarak bireyi içermeyeceğini düşünenler; Ortaçağ'da bireyden söz etmenin bir anakronizm olduğunu savunanlar. Birinci iddiayı ileri sürenlere göre, Ortaçağ'da dini otorite hâkimdir ve bu çağ insani her şeyi derinden etkilendiği bir dönemdir. İnsanlar kamu tarafından belirlenen modele göre davranır ve her tür otoriteye kayıtsız şartsız itaat ederler; onların özgür iradeleri yoktur, özel hayat ise bir epifenomen¹¹dir. Bu sebeple Ortaçağ'da bireyden söz edilemez. Bireyden söz etmenin anakronizm olduğu iddiasına göre ise: birey kavramı tıpkı bağımsız süje kavramı gibi,

---

⁸ Çotuksöken, *a.g.s.*, s.182.

⁹ Birey: Genel anlamıyla bölünemeyen varlığa denir. Onun, hem varoluşunu hem de şu veya bu türe ait olmasını belirleyen özellikleri veya organları vardır. Eğer bireyi bölersek, bunların en az birini yok ederiz ve bireyin mahiyetini değiştiririz. Birey, bir popülasyonun üyeleri arasında gerçekleşen karşılıklı etkileşimlerin nedenidir. Bireyler, bir ekosistemde bitkilerdir veya hayvanlardır; trafikte taşıtlardır; bir kalabalıkta kişilerdir ve bir animasyonda ya da oyunda aktörlerdir. Bireyler, karşılıklı etkileşimin gerçekleştiği bir çevrede ya da çerçevede etkindirler. Onlar, davranışlarıyla ya da karakteristik parametreleriyle kendilerini ifade ederler. Her bireyin ayırt edici özellikleri, sürekli biçimde kavranabilir. Her birey belirli bir geometrik düzene yerleştirilmiştir. bkz. Zeki Özcan, "Ortaçağ'da Birey ve Bireyleşme", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.17-18.

¹⁰ Çotuksöken, *a.g.s.*, s.186,188.

¹¹ Epifenomenalizm, hiçbir nedensel güçleri olmayan zihin hallerinin tamamen merkezi sinir sistemine veya beyne bağlı olduğunu öne süren görüş. bkz. Cevizci, *a.g.e.*, s.156.

modernitenin ürünüdür. O nedenle birey kavramının tarihsel temellerini ortaya çıkarmaya çalışmak yanlıştır. Yapılan bu itirazlarda haklılık payı bulunmamaktadır. Birinci itiraz hem narsisizmin, hem de naifliğin ürünüdür. İnsanların kendi dönemlerini insani değerler bakımından mükemmel kabul etmeleri ve bunun bir subjektif yargı değil de objektif bir yargıymış gibi göstermeleri doğru değildir. Unutulmamalıdır ki, bireyin temeli içselliktir; sosyal çerçevesi kolektif hayat tarafından çizilse de, her zaman insana özgü bir içsellik vardır. Bu içsellik gizli bir yere benzemez. İnsan kaderinden kopmasa bile, sürekli kendisiyle ilişkidir; bilinç özgürlüğü, hayatını seçme özgürlüğünün kaynağıdır. Ayrıca bu dönemin insanı da günümüz insanı gibi kendi olmaya çalışmıştır. Anakronizm itirazı ise, bilimsel hayatta olduğu gibi, sosyal hayatta da *ex nihilo nihil* (hiçlikten hiçbir şey doğmaz)'dir. Kavramlar henüz ortaya çıkmadan onları esinleyen öncel düşünceler her zaman olmuştur. Kültürel olarak bir anda gerçekleşecek sıçramalar yoktur. Her gelişme özel deneyimlerin sonucudur, birey kavramı için de geçerli olan budur.¹²

Araştırmacı yazar Nico den Bok, ısrarla Ortaçağ'da bireyin bulunduğu dair, "*çağdaş insan, özel biçimde birey olarak kabul edildiği hâliyle Ortaçağ'da doğmuştur*" vurgusu yapmaktadır. Ortaçağ bireyi, çağdaş tıpkı XIX. yüzyıldan önceki diğer bireyler gibi "*dışlanan birey*", "*toplum dışı birey*" değildir; "*toplum içi birey*"dir. Bütün Ortaçağ uzmanları şu konuda görüş birliği içindedir: Ortaçağ, birey kavramının ortaya çıkışında özel bir andır. Çünkü birey, sosyal aktördür; bağımsız, otonom ve ahlâki varlıktır. O, içebakış insanı olan şairlerin "*ben*"i şeklinde görünür.¹³ Batı modernitesinin gözlükleriyle bakılmazsa eğer Ortaçağ bireyi görülebilir. Ortaçağ'da bireyselliğin¹⁴ iki kaynağı vardır: Hıristiyan personalizmi¹⁵ ve Ockham nominalizmi¹⁶. Ortaçağ'da bireyin toplumdaki yeri Tanrı'nın isteğine göre açıklanırken, sosyal düzen bireyin bağlı olduğu değişmez bir düzen tasavvuruyla güven altına alınmıştı. Birey gruba ondan daha mükemmelini düşünemeyecek şekilde katılır. XIV. yüzyılın sonunda hümanizma, insanı kendi kendini belirleyen, sonuçta özgür olan bir süje hâline getirmiştir. Rönesans, toplumun ve kişiliğin, Hıristiyan holizmiyle¹⁷ bağını kopardı. Ardından Aydınlanmacılar,

---

¹² Özcan, *a.g.m.*, s.14-15.

¹³ Özcan, *a.g.m.*, s.14-17.

¹⁴ Bireysellik: Her bireysel insanın diğer bütün insanlardan ayrı olması; tek insanın bir grup kimliğine sığınması veya kolektif bir kimliğe bağlanarak kendisini unutması yerine, kendisi olması, kendisinin biricikliğinin ve farklılığının bilincinde olması durumu. bkz. Cevizci, *a.g.e.*, s.80.

¹⁵ Hıristiyanlığa bağlı olan kişinin evrensel yapıda en üstün ve en gerçek değer olarak ilerisi sürülmesi. bkz. Özcan, *a.g.m.*, s.25-26.

¹⁶ Ockham'ın nominalizmi (adçılık) kavramların, sözcüklerin, tanımların hatta konuşulan dillerin gerçek ya da nesnel hiçbir varlığının veya anlamının bulunmadığını öne süren düşüncedir. bkz. Özcan, *a.g.m.*, s.26-28.

¹⁷ Holizm (bütüncülük) her tür açıklamada, tek tek atomları veya bireyleri değil de bütünü temele alan bakış açısı. bkz. Cevizci, *a.g.e.*, s.86.

bireyi, aile ve toplum baskılarından kurtulan bağımsız bir varlık gibi gördü; onun, yazılı hukuk kuralları tarafından korunduğunu ileri sürdü. Holizmden bireyselliğe geçişin, insan ve toplum bilimlerine ve özellikle sosyolojiye büyük etkileri olmuştur. Ortaçağ'da bireyin içsel hayatı, onun özel bölgesidir; sığınma yeridir. Bu ona Kutsal Kitap tarafından verilmiştir; Tanrı'nın dışındaki her şeye kapalıdır. Yazmak ve dua etmek, aynı içsel yerde yapılan etkinliktir. Birey bu eylemle kendisine iner, yani dilin dua ve yazı biçimine girdiğini, yine dil aracılığıyla keşfeder. Bu dönemde birey tam olarak sosyolojik bir varlıktır, bu sebeple günümüz bireyinden farklıdır. O, politik ve tarihsel gelişmelerden pek de etkilenmemiştir. Çünkü Ortaçağ'da her değişimin kolektif bir projesi vardır. Kamu ve özel hayat arasında sınır yoktur. Bu yüzden bu dönemin bireyi öznelliğe bakılarak anlaşılabilir. Onu ancak bireyin sosyal mahiyetine başvurarak bilebiliriz; toplumsal uygulamalara ve kurumlara yön veren tasavvurları dikkate alarak anlayabiliriz. Ortaçağ'da birey özne değil kurumsal bir sorundur. Bireyin sosyal kurumların derin etkisinde kalmış olması eylemin sorumluluğunu yok etmez. O, toplumsal normlara karşı geldiğinde, davranışı bozuk kişiden çok itaatsiz birisi gibidir. Kuşkusuz dönemin insanı kendisini modern insanın görmüş olduğu gibi görmüyordu. O, Tanrı'nın yarattığıydı; kaynağı Tanrı'da olan bir yapıydı, bu özellik ve duyguyla donatılmıştı. Sonuç olarak Ortaçağ birey kavramı, kendi özel sosyal sisteminde ve onun özel ideolojisinde anlamlıdır.¹⁸ Araştırmacı yazar Bernard Valade, *"Hiristiyan toplumunda insan, kendisiyle doğrudan ilişki içinde değildir. O, kişisel ve bireysel olanı aşan her şey yardımıyla kendi durumunu açıklar. Kuşkusuz Hiristiyanlıkta bireysel varlığın ortadan kaldırılamaz ve sürekli bir saygınlığı vardır. Bunun nedeni, insanın Tanrı'sıyla kurduğu ilişkidir; yani kendisini yaratan tanrısal şahsa katılmasıdır."* Onun tanrısal şahsa nasıl katılacağına ilişkin normları belirleyen ise Kilise'dir. Kilise ise, bireyin meşruluğunu kabul etmek zorundadır. Çünkü onun varoluşunun nedeni, kamunun kurtarılması değil, bireysel ruhların ezeli kurtuluşudur. Anlaşılacağı gibi Ortaçağ'da bir Kilise bireyselciliği vardır. Simmel, Weber ve Troelstch bu bireyselciliğe *"bireyin ezeli değeri"* demektedirler. Bu bireyselcilik ise Kilise'nin temellerinden biridir.¹⁹

Ortaçağ'da birey konusunda Aydınlanmacıların düşünceleri ise genel olarak şöyledir: *"Ortaçağ toplumu bireyin özgürlüğünü elinden almıyordu, çünkü birey henüz yoktu; insan kendi kendisini bir birey olarak görmüyor, kendiden yalnızca toplumsal rolü dolayısıyla haberdar olabiliyordu."*²⁰ Kant'ın ergin olmayış için vurguladığı *"kişi kendini kimi yetkelere*

---

¹⁸ Özcan, a.g.m., s.29-32.

¹⁹ Özcan, a.g.m., s.36.

²⁰ Atillâ Erdemli, "Aydınlanma Filozofu Olarak Descartes", *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi*, sy: 27, 1990, s.100.

bırakıverir" durumudur. Ortaçağ toplumunda bireyin kendisi olarak eyleyeceği alan sınırları saptanmıştır ve birey belli bir yaşama düzenine sahiptir. Toplum bu belirlenmişliğin verdiği güvenle birlikte bir taraftan da köle durumuna düşmüştür. Buna rağmen dönemin insanı mutludur. Çünkü rahattır, güven içindedir; toplumla bir bütün halindedir. Kendi kapalı ilişkileri ve etkinlikleriyle belirlenmiş dünyasında yaşar gider. Bu huzurlu ve mutlu yaşayışa Kant'ın yorumu, "insana aykırı bir durumdur" olacaktır. Çünkü ona göre, insan yaşayışını aklıyla temellendirip geliştirmekle sorumludur. İnsan için doğal olan budur fakat o başka yetkelere göre davranmaya öylesine girmiştir ki, kendi sınırlarının çok altında kalan, yetkinlikten uzak, edilginliğin mutluluğuna bürünmüş bu yaşama neredeyse onun ikinci doğası olmuştur.²¹ İnsan bu türden bir yaşama alıştığında kendisi adına karar verenlerin buyruğunda yaşar gider. Aydınlanmacılar burada devreye girerek Ortaçağ'da kendi kendisine karar veremeyen ergin olmayan kişileri, bireyleştirdiğini ileri sürer. Çünkü Aydınlanma, insanın kendisi olmasını istemektedir.

---

²¹ Kant, *a.g.m.*, s.17-21.

KAYNAKÇA

- Akay, Ali, "Aydınlanma Üzerine: Eski ve Yeni Etkiler", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.145-151.
- Aktay, Yasin, "Modernizmin Aydınlanma Vehmi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.103-112.
- Albayrak, Aydın - Deveci, Cem, "Ortaçağ Sonunda Evrensel Hukuk Arayışı ve İnsan Hakları: Vitoria'nın Siyaset Kuramı", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.253-281.
- Anderson, Perry, "Modernlik ve Devrim", çev.Ali Türker Erdağı, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.121-130.
- Anlı, Ömer Faik, "Hümanizm, Aydınlanma, Epistemoloji İlişkisi Antropo-epistemolojinin Olanacağı", *Bilim ve Ütopya*, sy.263, Mayıs 2016, Ankara 2016, s.21-24.
- Burke, Edmund, "Muhafazakârlık, Aydınlanma ve Siyaset", çev.Fatih Duman, *Muhafazakâr Düşünce*, sy.1, Yaz 2004, Ankara 2004, s.31-53.
- Casanova, José, *Modern Dünya'da Kamusal Dinler*, çev.Mehmet Murat Şahin, Sakarya 2014.
- Cassirer, Ernst, "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", çev.Doğan Özlem, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.37-49.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara 2017.
- Çiğdem, Ahmet, "'Şimdi" Sorulan Bir Soru Olarak Aydınlanma Nedir?", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.91-94.
- Çotuksöken, Betül, "Betül Çotuksöken'le Ortaçağ Üstüne" (söyleşi:Özer Sayan), *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.175-198.
- Çotuksöken, Betül, "Düşünme ve Dil Bağlamında Aydınlanmacı Özne", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.141-144.
- Çüçen, Abdülkadir, "Kötülük Problemi", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.113-132.
- Dellaloğlu, Besim, "Aydınlanma, Modernite, Post-Modernite ve Sonrası", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.85-89.
- Demirci, Kürşat, "ENGİZİSYON", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s.238-241.
- Denby, David, "Aydınlanmanın Krizi, Modernizmin Krizi Mi?", çev.Lerzan Caner Taşçier, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.95-101.
- Dickens, Charles, *İki Şehrin Hikayesi*, çev.Esen Rüzgar, Ankara 2012.

- Engineri, Melisa, "Aydınlanma Çağı ve Felsefesi", (Araştırma, Mersin Üniversitesi, 2008), s.1-15.
- Erdemli, Atillâ, "Aydınlanma Filozofu Olarak Descartes", *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi*, sy: 27, 1990, s.99-113.
- Foucault, Michel, "Aydınlanma Nedir?", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.69-76.
- Foucault, Michel, "Doğruyu Söyleme Sanatı", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.77-80.
- Fromm, Ercih, İtaatsizlik Üzerine, çev.Nurdan Soysal, İstanbul 2016.
- Göka, Erol, "'Güç İlişkileri" Açısından Aydınlanma", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.113-119.
- Göçmen, Doğan, "Aydınlanmacılığın Tarihsel Anlamı ve Güncel Mirası Üzerine", https://www.academia.edu/5215849/Ayd%C4%B1nlanmac%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1n_Tarihsel_Anlam%C4%B1_ve_G%C3%BCncel_Miras%C4%B1_%C3%9Czerine, (erişim. 06.06.2018-13:50), s.1-14.
- Gürkan, Salime Leyla, "ENDÜLJANS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2011, XXXX, s.549-552.
- Güvenç, Sıla Şenlen, "Letters Written By A Turkish Spy Eserinde Aydınlanma: Kartezyen Felsefesi", *Dörtöge-Felsefe ve Bilim Yazıları*, sy.2, Bahar 2012, s.201-210.
- Göze, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, İstanbul 2016.
- Habermas, Jürgen, "Şimdinin Kalbinde Amaç Yüklenmek: Foucault'un Kant'ın "Aydınlanma Nedir?" Metni Hakkındaki Konferansı Üzerine", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.81-83.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Bilgicilik Akımı", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s.168.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Dekartçılık", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s.285-286.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Düşünce Tarihi*, İstanbul 2017.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Humanizm", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1993, s.341.
- Hume, David, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. çev.Aziz Yardımlı, İstanbul 1997.
- Harman, Ömer Faruk, " ENDÜLJANS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s.209-211.
- İrem, Nazım, "Karanlık/Aydınlık Anlatısı Olarak Ortaçağ ve Eski/Yeni Tarih Yazımı", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.133-155.

- İşler, Ertuğrul, "Voltaire ve Rousseau Etrafında Aydınlanma Çağı Fransız Yazını'na Bir Bakış", *PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy.5, 1999, s.48-53.
- Kaçar, Turhan, "Ortaçağ'ın Dinsel Fermantasyonu", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.97-111.
- Kant, Immanuel, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt", çev.Nejat Bozkurt, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.17-21.
- Karlığa, Bekir, "Doğu-Batı Düşüncelerinde On Üçüncü Yüzyıl Dönüşümü", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.159-172.
- Kayapınar, Mehmet Akif, "Aydınlanma Zihniyeti'nin Ötesi: Antropokozmik Bir Bakış Açısı", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. XII, sy.22, Ocak 2007, s.27-38.
- Kayhan, Aslı, "Aydınlanma ve Jean-Jacques Rousseau", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.57-68.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, "Ortaçağ'ın Orta Malı Olmadığına Dair", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.69-79.
- Kıllıoğlu, İsmail, "Aydınlanma'nın Felsefi Temellerinin Tartışması II", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy.5, Bahar 2015, s.333-359.
- Kömeçoğlu, Uğur, "Eleştirel Kant'ı Eleştirememek", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.135-139.
- Le Goff, Jacques, "Ortaçağ'da Batı Avrupa", çev.Nilüfer Uluç, *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.39-68.
- Mendelssohn, Moses, "Aydınlanma Nedir? Sorusu Üzerine", çev.Ali İrgat, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.13-15.
- Özcan, Zeki, "Ortaçağ'da Birey ve Bireyleşme", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.11-37.
- Öz, Mustafa, "RÂFİZİLER", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2007, XXXIII, s.396-397.
- Rossi, Paolo, *Modern Bilimin Doğuşu*, çev.Neşenur Domaniç, İstanbul 2009.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, çev.Vedat Günyol, İstanbul 2016.
- Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev.Ahmet Fethi, İstanbul 2017.
- Saygın, Alkım, "Kant'ın Aydınlanma Görüşü ve Foucault'nun Eleştirileri Üzerine", https://www.academia.edu/29148072/Kant_%C4%B1n_Ayd%C4%B1nlanma_G%C3%B6r%C3%BC%C5%9F%C3%BC_ve_Foucault_nun_Ele%C5%9Ftirileri_%C3%9Czerine_Alk%C4%B1m_Sayg%C4%B1n_Kahve_Molas%C4%B1_12.04.2013-26.04.2013, (erişim. 06.06.2018-13:50), s.1-11.

- Schmidt, James, "Aydınlanma Nedir? Moses Mendelssohn ve Immanuel Kant Berlinische Monatsschrift'i Nasıl Yanıtladı", çev.Fahrettin Altun, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.23-36.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Avrupa'da Aydınlanma ve Dini Tolerans Algısının Düşünsel Temelleri", *21. Yüzyılda Din ve Uluslararası İlişkilerdeki Dönüşüm*, ed. Filiz Çoban Oran, Ankara 2017, s.147-177.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Aydınlanma ve Bilim: Bilimsel Zihnin Yeniden İnşası ve Dönüşümü", *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, ed.Ömer Bozkurt, Mardin 2016,
- Şekerci, Ahmet Erhan, *Aydınlanma ve Din*, İstanbul 2015.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Aydınlanmanın Ulusal Karakteri Üzerine Analitik Bir Deneme", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, c. III, İstanbul 2015, s.153-212.
- Taşçı, Serdar, "Aydınlanma(ma)nın Felsefesi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.131-134.
- Timuçin, Afşar, "Aydınlanma Düşüncesi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.51-56.
- Tunçel, Ahu, "Yöntem Ya Da Eleştiri Yetisi Olarak Aydınlanma Akılcılığı", *Tabula Rasa*, sy: 25-26, 2012, s.70-82.